

Київський національний торговельно-економічний університет

Кафедра міжнародного, цивільного та комерційного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**ДОКАЗИ І ДОКАЗУВАННЯ У МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ
АРБИТРАЖІ**

Студентки 2 курсу, 3 м групи,
спеціальності 081 «Право»,
спеціалізації
«Комерційне права»

_____ Стаднік Олександри Олегівни

Науковий керівник
к.ю.н., доц.

_____ Тищенко Юлія Вікторівна

Гарант освітньої програми
д.ю.н., доц.

_____ Гончаренко Олена Миколаївна

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКАЗУВАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ	
1.1. Зміст доказування в міжнародному комерційному арбітражі	6
1.2. Предмет доказування в міжнародному комерційному арбітражі.....	14
РОЗДІЛ 2. ДОКАЗИ В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ	
2.1. Поняття та ознаки доказів.....	20
2.2 Види доказів та особливості їх оцінювання в міжнародному комерційному арбітражі	25
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	48

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку ринкових відносин і встановлення тісних міжнародних зв'язків все більшого значення набувають установи, уповноважені вирішувати спори, що можуть виникнути в процесі здійснення таких відносин. Однією з таких установ є міжнародний комерційний арбітражний суд. Міжнародний комерційний арбітраж відіграє дуже важливу роль у вирішенні міжнародних комерційних спорів у сучасному світі та сприяє більш ефективному захисту прав аніж державні судові органи.

Міжнародний комерційний арбітраж є цінною альтернативою судових розглядів в іноземних судах, а також дозволяє уникнути одночасних судових позовів в різних юрисдикціях по всьому світу.

Питання арбітражного провадження є об'єктом численних наукових досліджень. Однак питання саме доказування у міжнародному комерційному арбітражі все ще залишається малодослідженим. Вагомий внесок у розробку цієї теми зробив К. Пільков [29]. Деякі аспекти цієї теми вивчали також: О. Гончаренко [Error! Reference source not found.0], О. Кот, С. Корнієнко [20], І. Ліщина [21], О. Осипенко [24], А. Шаталюк [42], BG. Born [45], V. Hamilton [51], B. Nanotiau [52], A.M. Kubalczyk [58], M. Malacka [59], A. L. Marriott [60] та ін. Проте подальшого вивчення потребують зміст, предмет, поняття та ознаки доказів, а також їх види та особливості оцінювання, які майже залишилися поза увагою вітчизняних науковців.

Вихідними є дані одержані на підставі аналізу нормативно-правової та науково-теоретичної бази з теми. Зокрема, Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», Арбітражного регламенту ЮНСІТРАЛ, Регламенту МКАС при ТПП України, Типового закону ЮНСІТРАЛ про міжнародний комерційний арбітраж, Правил Міжнародної асоціації юристів щодо одержання доказів у міжнародному арбітражі (далі – Правила ІВА), процесуальних кодексів України, а також робіт вітчизняних та зарубіжних науковців.

Мета дослідження. На підставі аналізу нормативно-правових актів та наукової літератури визначити особливості інституту доказування у міжнародному комерційному арбітражі, розробити теоретичні положення та практичні рекомендації спрямовані на подальше удосконалення законодавства у цій сфері.

З огляду на мету та враховуючи логіку дослідження постановка **завдань** є такою:

- встановити зміст доказування у міжнародному комерційному арбітражі;
- з'ясувати предмет доказування у міжнародному комерційному арбітражі;
- вивчити поняття та визначити ознаки доказування у міжнародному комерційному арбітражі;
- проаналізувати види доказів та особливості їх оцінювання в міжнародному комерційному арбітражі.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі розгляду справ у міжнародному комерційному арбітражі.

Предметом дослідження є докази і доказування у міжнародному комерційному арбітражі.

Методологічною основою дослідження є сукупність методів наукового пізнання, що ґрунтуються на вимогах об'єктивного та всебічного аналізу суспільних явищ правового характеру. Основним методом дослідження в роботі є аналіз нормативно-правових актів та науково-теоретичних джерел, що стосуються доказування у міжнародному комерційному арбітражі. Порівняльно-правовий метод застосовується в ході порівняння норм законодавства, а також різних наукових позицій з теми дослідження. Діалектичний метод дозволив розглянути проблеми доказування у міжнародному комерційному арбітражі. В ході розробки пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання інституту доказування у міжнародному комерційному арбітражі застосовується формально-юридичний метод. Використовуються також методи абстрагування, аналогії та узагальнення тощо.

Названі методи дослідження використовувались в роботі у взаємозв'язку і взаємозалежності, що забезпечило всебічність, повноту й об'єктивність дослідження, істинність отриманих наукових результатів.

Наукова новизна полягає у дослідженні та опрацюванні самого поняття доказування, актуальних проблем та способів їх вирішення, встановлення змісту доказування, визначенні узагальненої класифікації доказів та їх значенні в процедурі доказування.

Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Поняття та зміст доказування в міжнародному комерційному арбітражі», що опублікована у збірнику наукових статей «Цивільне та комерційне право : виклики сьогодення». К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2020. С. 89-92.

Практична цінність дослідження полягає у тому, результати дослідження можуть бути використані у:

- науково-дослідній сфері для подальших досліджень доказування у міжнародному комерційному арбітражі;
- правотворчій сфері – при вдосконаленні вітчизняного законодавства у частині регулювання доказування у міжнародному комерційному арбітражі;
- навчальному процесі – під час викладання юридичних дисциплін.

Структура роботи зумовлена метою і завданнями дослідження і включає вступ, два розділи, що містять чотири підрозділи, висновки та пропозиції, а також список використаних джерел, що налічує 72 найменування. Загальний обсяг роботи 54 сторінок, з яких 47 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКАЗУВАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ

1.1. Зміст доказування в міжнародному комерційному арбітражі

Встановлення світових комерційних зв'язків, співробітництво резидентів різних держав у таких галузях, як інвестування, фінансування, виробнича кооперація, спричиняє збільшення кількості зовнішньоекономічних спорів і необхідність їх швидкого та справедливого вирішення. Незважаючи на те, що міжнародний комерційний арбітраж є недержавним органом з вирішення міжнародних спорів, він є не менш дієвим. А в багатьох випадках – навіть більш компетентним, зручним та прийнятним для сторін. Саме міжнародний комерційний арбітраж усуває чи хоча б нейтралізує різноманітні ускладнення національних судових органів різних держав [24, с. 65].

Однак, системний аналіз положень вітчизняного законодавства про арбітраж свідчить, що поняття дефініції «доказування у міжнародному комерційному арбітражі» у ньому відсутнє. Більше того, як слушно зауважується в науковій літературі, ані Типовий закон ЮНСІТРАЛ, за зразком якого було розроблене українське законодавство, ані законодавство про міжнародний комерційний арбітраж багатьох країн та регламенти відомих арбітражних установ також не оперують цим поняттям окремо від категорій тягаря доказування та процедурних правил одержання доказів [29, с. 12].

Не є опрацьованим поняття «доказування» в контексті міжнародного комерційного арбітражу й у теоретичних дослідженнях. Так, зокрема, на думку К. М. Пількова, доказуванням у міжнародному комерційному арбітражі є діяльність сторін та арбітражного суду з встановлення обставин, необхідних для вирішення спору [29, с. 19]. Однак, на нашу думку, запропоноване автором визначення не дає змоги скласти чітке уявлення щодо сутності та змісту доказування у

міжнародному комерційному арбітражі зважаючи на його надмірно стислий виклад.

З огляду на вказане, спробуємо сформулювати власне визначення досліджуваної дефініції. Це обумовлює потребу звернутися до нормативно-правового визначення арбітражу, а також загальнотеоретичних правових досліджень та напрацювань щодо поняття доказування, зроблених у науці цивільного процесуального права.

Перш за все, зауважимо, що відповідно до чинного законодавства України, «арбітраж» - це будь-який арбітраж (третейський суд) незалежно від того, чи утворюється він спеціально для розгляду окремої справи, чи здійснюється постійно діючою арбітражною установою, зокрема Міжнародним комерційним арбітражним судом (далі – МКАС) або Морською арбітражною комісією при Торгово-промисловій палаті України (далі – ТПП) [30, с. 81].

Міжнародний комерційний арбітраж необхідно відрізнити від міжнародного (публічного) арбітражу, який є одним із засобів мирного вирішення спорів відповідно до ст. 33 Статуту ООН. Органи міжнародного публічного арбітражу вирішують спори, які виникають з міжнародних публічних правовідносин між суб'єктами міжнародного права (основним суб'єктом є держава). Отже, основною відмінністю між міжнародним комерційним арбітражем та публічним арбітражем є суб'єктивний склад сторін спору. Крім того, оскаржити рішення міжнародного публічного арбітражу не можливо, оскільки при такому арбітражі застосовується особлива процедура виконання рішення міжнародного публічного арбітражу [Error! Reference source not found.0, с. 14].

Аналізуючи положення Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» слід вказати, що поняття «комерційний» тлумачиться широко і охоплює питання, що впливають з усіх відносин торгового характеру, - як договірних, так і недоговірних. Відносини торгового характеру включають такі угоди, не обмежуючись ними: будь-які торгові угоди про поставку товарів або надання послуг чи обмін товарами або послугами; угоди про розподіл, торгове представництво; факторні операції; лізинг; інжиніринг; будівництво промислових

об'єктів; надання консультативних послуг; купівля-продаж ліцензій; інвестування; фінансування; банківські послуги; страхування; угоди про експлуатацію або концесії; спільні підприємства та інші форми промислового або підприємницького співробітництва; перевезення товарів та пасажирів повітрям, морем, залізничними та автомобільними шляхами [30, с. 83].

Як бачимо чинний Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» не містить навіть чіткого законодавчо визначеного поняття міжнародного комерційного арбітражу чи міжнародного комерційного арбітражного суду. Він містить лише визначення окремих складових вказаного поняття. Така прогалина, на нашу думку, є безперечно упущенням вітчизняного законодавства. Вона потребує негайного усунення шляхом внесення відповідних змін та доповнень. Зокрема, вбачаємо за доречне законодавчо закріпити у вказаному нормативно-правовому акті поняття міжнародного комерційного арбітражу. Необхідно також законодавчо закріпити тотожність понять «міжнародний комерційний арбітраж» та «міжнародний комерційний арбітражний суд».

Крім того, міжнародний комерційний арбітраж слід відрізнити від внутрішньодержавного арбітражу – третейського суду. Так, внутрішні арбітражі розглядають спори між фізичними особами – громадянами певної держави – або її юридичними особами лише на підставі чинного матеріального чи процесуального законодавства певної країни, а міжнародний комерційний арбітраж вирішує спори, які виникають між суб'єктами міжнародного приватного права (обов'язковим є наявність іноземного елемента в такому спорі) у сфері міжнародного комерційного обороту [24, с. 65].

З вищевказаного можемо зробити висновок про те, що міжнародний комерційний арбітраж – це недержавний орган який уповноважений вирішувати міжнародні спори, що виникають із відносин торгового характеру. Саме таке визначення пропонуємо закріпити у чинному законодавстві України шляхом внесення відповідного визначення до ст.1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [30, с. 84].

Що ж стосується доктринального тлумачення поняття доказування, то необхідно зазначити, що у сучасній процесуальній літературі точиться дискусія щодо визначення самого поняття доказування у цивільному процесі. Так, зокрема, К. Дрогозюк вивчаючи поняття судового доказування у цивільному процесі, розуміє його як: складну логіко-правову діяльність, суб'єктами якої виступають суд, особи, які приймають участь у справі, та їх представники [14, с. 22]; розумову й процесуальну діяльність учасників справи, їх представників та суду, яка полягає у збиранні, поданні, дослідженні та оцінці судових доказів відповідно до способу та порядку, визначених цивільним процесуальним законодавством, з метою встановлення, доведення фактів (обставин), які входять до предмету доказування та мають значення для ухвалення законного, обґрунтованого рішення [13, с. 9].

Н. Рязанцева вважає, що під доказуванням варто розуміти регламентовану в певний порядок процесуальну діяльність зі збирання, витребування (для адвокатів і прокурорів) і надання суду доказів суб'єктами, що за цивільним процесуальним законодавством вправі надавати докази в конкретній справі на різних стадіях її розгляду [33, с. 145].

На думку А. Коструби, доказуванням є з'ясування зв'язків між даним явищем, фактом і обґрунтовуваними його іншими фактами явищами. Ці зв'язки мають об'єктивний характер, вони існують незалежно від того, пізнані чи ні, незалежно від волі осіб, які здійснюють доказування [19, с. 8].

У свою чергу, С. Я. Фурса пропонує розуміти під доказуванням регламентовану в певний порядок процесуальну діяльність зі збирання, витребування і надання суду доказів суб'єктами, які за цивільним процесуальним законодавством вправі подавати докази в конкретній справі на різних стадіях її розгляду [41, с. 361].

А. С. Штефан вважає, що доказування – це поєднання розумової й процесуальної (практичної) діяльності суб'єктів доказування, які перебувають у постійній діалектичній взаємодії, їх розділити неможливо. Звичайно, розумовий процес не може регулюватись нормами права, проте якщо суддя мислить поза правовими й практичними категоріями, судові рішення не буде законним та

обґрунтованим і підлягатиме скасуванню. Взаємодія розумової та практичної діяльності стосується не лише суду, а й осіб, які беруть участь у справі. Зокрема, позивач і відповідач, виконуючи покладені на них обов'язки з доказування, беручи участь у дослідженні доказів, підпорядковуються, з одного боку, нормам закону, а з іншого – логіці свого мислення [43, с. 70].

З'ясувавши поняття доказування доцільно перейти до встановлення його змісту. У цьому контексті необхідно зазначити, що зміст доказування цілком залежить від принципів судочинства. Доказова діяльність будується на таких принципах цивільного процесуального права: рівності осіб, які беруть участь у справі, перед законом і судом; змагальності сторін; диспозитивності цивільного судочинства; мови цивільного судочинства тощо.

Ця діяльність спрямовується на досягнення судом правильного знання щодо фактичних обставин виникнення, зміни й припинення правовідносин. Вона здійснюється за допомогою доказів у визначеній законом процесуальній формі шляхом твердження осіб, які беруть участь у справі, про факти, вказівки на докази, подання їх суду, надання судом сприяння в збиранні доказів, ретельного дослідження доказів судом за активної співпраці з особами, які беруть участь у справі, та правильної їх оцінки.

Активна роль у процесі доказування повинна належати саме сторонам. Принцип змагальності процесу, застосування якого у міжнародному комерційному арбітражі не ставиться під сумнів у жодній з відомих арбітражних систем, буквально означає, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу для своїх вимог або заперечень. Однак застосування принципу змагальності у міжнародному комерційному арбітражі не передбачає обов'язок арбітрів бути пасивними спостерігачами або реципієнтами інформації, яку надають сторони. Навіть в умовах мінімальної активності арбітрів у питанні одержання доказів, така активність є реалізацією повноважень арбітрів у процесі доказування [29, с. 19].

Узагальнення вищенаведених теоретичних напрацювань та аналіз правового підґрунтя з теми дає змогу сформулювати визначення доказування у

міжнародному комерційному арбітражі під яким пропонуємо розуміти регламентовану в певний порядок процесуальну діяльність учасників розгляду міжнародних спорів, що виникають із відносин торгового характеру, у недержавному уповноваженому на розгляд таких справ органі з встановлення обставин, які мають значення для вирішення спору.

Зауважимо, що доказування в міжнародному комерційному арбітражі має специфічну мету у порівнянні з доказуванням у національних судових процесах. Ця мета визначає особливості діяльності з доказування і є безпосередньо пов'язаною з метою всього арбітражного розгляду.

Саме вирішення спору, існування якого є необхідною умовою звернення до арбітражу, є метою розгляду справи в міжнародному комерційному арбітражі. Хоча деякі науковці називають арбітраж нарівні із судом юрисдикційною формою захисту цивільних прав, з чим складно погодитись, адже арбітражний суд не захищає права однієї сторони від порушень іншої [29, с. 18].

Метою міжнародного комерційного арбітражу є власне вирішення спору. Тобто метою не є притаманний судовому розгляду захист прав сторін та інших осіб та будь-що інше. Що стосується мети доказування, то вона не виходить за межі загальної мети арбітражного розгляду. З цього випливає важливий для всього подальшого дослідження висновок про те, що доказування у міжнародному комерційному арбітражі не має на меті пошук істини, який науковці часто означають як мету судового доказування, хоча слід визнати, що деякі фахівці дотримуються іншої точки зору. Принаймні, це не пошук істини як категорії абсолютної і, навіть, не з'ясування обставин справи у мірі, достатній для того, аби були відсутні будь-які сумніви у їх правдивості (критерій об'єктивної істини у деяких національних судових процесах) [29, с. 19].

Повноваження арбітражного суду щодо вирішення питань доказування найбільш загальним чином закріплені в *lex arbitri*. Вони деталізовані в арбітражних регламентах, в яких, як правило, також не знаходять обмежень. Разом з тим, їх реалізація завжди здійснюється з урахуванням основних принципів міжнародного арбітражу, якими є рівне ставлення до сторін, надання

сторонам можливості викласти свої аргументи і здійснення арбітражного розгляду в рамках угоди сторін. Ці принципи є обов'язковими для арбітражного суду не тільки в силу того, що вони, як правило, закріплені в *lex arbitri*, а й тому, що набули значення складової транснаціонального публічного порядку, категорії, вплив якої на регулювання діяльності по доведенню в міжнародному комерційному арбітражі складно переоцінити.

Деякі питання доведення можуть бути закріплені на рівні загальних принципів права, які виходять за рамки транснаціонального публічного порядку і формування яких вже відбувається під впливом різних правових систем.

Спільними принципами права в арбітражі захищені, наприклад, привілеї, такі як таємниця спілкування з юристом, лікарем і журналістом, зміст переговорів про врегулювання спору, зміст документів, які стосуються національних інтересів, а також комерційні і ділові секрети. Обов'язок сторони діяти сумлінно також може розглядатися як загальний принцип права, що підлягає застосуванню, наприклад при вирішенні питання про застосування привілеї [47, с. 44].

Тягар доказування у першу чергу повністю лежить на стороні. Кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посиляється в обґрунтування своїх вимог або заперечень.

Потім, доказами є документи, інформація з мас-медіа, статистичні дані, законодавство країн, підзаконні акти, в меншій мірі експертизи та майже відсутня доказове значення показів свідків. Сам процес доказування в арбітражному суді пов'язаний з диспозитивністю, змагальністю, безпосередністю. Але принципи публічності і гласності можуть обмежуватись. Усність же має місце, але домінує в процесі письмовість [18, с. 94].

Арбітражний суд може, якщо вважає це за доцільне, зажадати від будь-якої зі сторін пред'явлення кожному з арбітрів і іншій стороні протягом терміну, встановленого судом, резюме документів та інших доказів, які ця сторона має намір надати на підтвердження обставин, що складають предмет спору і викладених в її позовній заяві або в запереченнях до позову. У будь-який момент

в ході розгляду арбітражний суд може зажадати від сторін надання документів, речових чи інших доказів у строк, що встановлюється судом.

У разі проведення усного розгляду арбітражний суд повинен надіслати сторонам завчасні повідомлення про дату, годині і місце такого розгляду.

Якщо повинні бути заслухані показання свідків, то щонайменше за 15 днів до цього кожна сторона повідомляє арбітражному суду і іншій стороні імена і адреси свідків, яких вона має намір викликати, вказавши при цьому обставини, які може підтвердити свідок, і мову, на якій такий свідок буде давати свідчення.

Арбітражний суд вживає заходів для забезпечення перекладу усних заяв, зроблених в ході розгляду, і для складання протоколу, якщо він вважає це за необхідне за обставинами справи або якщо сторони домовилися про це і повідомили суд про таку домовленість не менше ніж за 15 днів до слухання [4].

Практично всі рішення про розкриття доказів у міжнародному арбітражі ухвалюються ним за клопотанням сторін. Як і інші аспекти доказової діяльності, розкриття інформації сторонами регулюється законодавством у сфері міжнародного арбітражу та арбітражною угодою. Арбітри інколи також мають право за власною ініціативою просити треті сторони забезпечити розкриття інформації. При цьому окремі арбітражні регламенти встановлюють межі втручання арбітрів у розкриття доказів. По-перше, обмеження можуть виникнути під час арбітражного розгляду, коли сторони передбачають заборону на розкриття доказів. По-друге, регламенти можуть встановлювати правило, за яким розкриття доказів можливе шляхом звернення за допомогою до національних судів [45, с. 232].

Необхідно зазначити, що питання доказування можуть супроводжуватися ускладненим вибором закону, який має бути застосовано [72, с. 458]. Оскільки культура впливає на поведінку, цінності, ставлення, правове походження та багато інших аспектів життя, культурні відмінності між сторонами міжнародного комерційного арбітражу має сильний вплив на арбітражне провадження. Не тільки очікування сторін стосовно міжнародного арбітражного процесу різняться залежно від їх відповідно до юридичного досвіду, а також арбітрів та

юрисконсультів. Учасники міжнародного арбітражного процесу, природно, очікують вирішення конфліктів відповідно до звичних для них цінностей та норм [60, с. 86].

Отже, результати здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок, що під доказуванням у міжнародному комерційному арбітражі варто розуміти регламентовану в певний порядок процесуальну діяльність учасників розгляду міжнародних спорів, що виникають із відносин торгового характеру, у недержавному уповноваженому на розгляд таких справ органі з встановлення обставин, які мають значення для вирішення спору.

Зміст доказування у міжнародному комерційному арбітражі зводиться до встановлення обставин, які мають значення для вирішення спору.

1.2. Предмет доказування в міжнародному комерційному арбітражі

З'ясувавши зміст доказування в міжнародному комерційному арбітражі перейдемо до дослідження його предмету. Насамперед, зазначимо, що термін «предмет доказування» (*thema probandum*) використовується переважно в доктрині процесуального права та судовій практиці країн романо-германської системи права [28, с. 151].

Зауважимо, що у законодавстві відсутнє визначення дефініції «предмет доказування в міжнародному комерційному арбітражі». Що ж стосується доктринального тлумачення даного поняття, то, для прикладу, С. Я. Фурса та Т. В. Цюра розуміють предмет доказування досить широко, вказуючи, що він будується на обставинах, які підлягають встановленню [39, с. 34]. На нашу думку, запропоноване бачення цілком можна інтерпретувати до предмету доказування в міжнародному комерційному арбітражі.

До змісту предмета доказування сучасними вченими прийнято включати факти, які мають юридичне значення для справи, фактичний склад (спірного) правовідношення, сукупність усіх фактичних даних, що мають значення для вирішення справи, сукупність фактів, що підлягають доказуванню, юридичні

факти підстави позову (заперечень проти нього), ті обставини, які повинні бути встановлені судом для правильного вирішення справи, певні факти, які підлягають доказуванню [101, с. 38].

Так, у справі за позовом українського ТОВ проти китайської компанії про стягнення 3928,40 доларів США позовні вимоги Позивача ґрунтуються на Контракті від 28 грудня 2015 р. (Далі - Контракт), згідно з яким Відповідач повинен продати, а Позивач придбати товари, зазначені в Специфікації № 1 (як невід'ємна частина контракту) на основі умов доставки CIF Одеса / Україна відповідно до INCOTERMS 2010 у кількостях та за ціною відповідно до Специфікації. Як впливає з Позовної заяви, Позивач перерахував Відповідачу авансовий платіж у розмірі 11 500,00 доларів США: 30% на суму 3450,00 доларів США 30 грудня 2015 року, 70% на суму у доларах США 8050,00 10 березня 2016 року. 7 березня 2016 р. Відповідач відправив контейнер із товарами вагою 25 000 кг (кількість, що відповідає специфікації) за адресою Позивача на підставі коносаменту. 15 квітня 2016 р. Контейнер прибув до Одеського порту, де представник Одеської митниці Державної фіскальної служби України провів експертизу та встановив, що контейнер прибув у доброму стані та з неущкодженими печатками вантажовідправника, про що було складено акт. 16 квітня 2016 р. Контейнер був доставлений транспортною компанією до Позивача. В процесі відкриття контейнера за участю представників незалежної експертної компанії SGS та митних органів було встановлено, що фактична вага товару становить 16 460 кг, що підтверджено протоколом інспекції від 14 Квітень 2016 р. Вартість поставлених товарів становить 7 571,60 дол. США. Позивач стверджує, що Відповідач, порушуючи договірні положення, не доставив Позивачеві товари на суму доларів США 3928,40, що є різницею між вартістю оплачених товарів (дол 11 500,00) та вартістю фактично доставлених товарів (7 571,60 дол. США). 22 квітня 2016 року Позивач направив Відповідачу електронною поштою звіт від компанії SGS та прохання повернути 3928,40 доларів США. З тих пір відповідач припинив спілкування, і до цього часу вартість нежитлових товарів не поверталася позивачу. У світлі порушення договірних зобов'язань за Договором

щодо доставки товарів Позивач просить стягнути основний борг у розмірі 3 928,40 дол. США та арбітражні звинувачення та витрати, понесені Позивачем з відповідача. Враховуючи, що дефіцит був виявлений за обставин недоторканих печаток та штампів на контейнері, Арбітражний суд пам'ятає, що пояснює цей дефіцит провалом відповідача [45].

Зауважимо, що окреслення предмету доказування здійснюється вже на стадії підготовки справи до розгляду. Від того, наскільки якісно та правильно суд визначить предмет доказування у справі, залежить правильність, швидкість та конкретність результату розгляду спору. При цьому суд не повинен обмежуватися встановленням лише тих обставин, що зазначені в позовній заяві. Предмет доказування не є константою, він може змінюватись при вчиненні сторонами передбачених законом процесуальних дій, таких як зміна підстав позову, зміна предмету позову, зменшення або збільшення позовних вимог тощо [17, с. 171].

У міжнародному комерційному арбітражі, особливо якщо арбітражний розгляд здійснюється під впливом правової традиції системи загального права, норма права, що підлягає застосуванню, може розглядатися як така, знання і обов'язок застосування якої арбітражним судом не презюмується, тобто є складовою предмету доказування. Не створює протиріччя з викладеною тезою про належність норми права до предмету доказування також та обставина, що національне законодавство про арбітраж багатьох країн, а також значна кількість відомих арбітражних регламентів не вимагають від позивача вказувати у заяві про арбітраж або позовній заяві конкретні норми права для обґрунтування позову [28, с. 155].

В українському цивільному процесуальному законодавстві відсутність вимоги вказувати у позовній заяві норми, які підлягають застосуванню, та встановлювати її зміст є проявом дії принципу «*iura novit curia*». Натомість в міжнародному комерційному арбітражі така вимога про нормативне обґрунтування є зайвою, оскільки сторони можуть домовитись про вирішення арбітражним судом справи *ex aequo et bono*, або як «дружній посередник», тобто без необхідності встановлення змісту норм права [28, с. 155].

Необхідно зазначити, що міжнародні правові акти та національне законодавство про міжнародний комерційний арбітраж, а також регламенти провідних арбітражних установ світу, як правило, не містять спеціальних правил визначення предмету доказування. Винятком є Арбітражний регламент Міжнародної торгової палати, стаття 23 якого передбачає викладення в акті про повноваження складу арбітражного суду кола питань, які підлягають встановленню в ході розгляду справи [54].

Обставини, які входять до складу предмета доказування, в кінцевому рахунку визначаються нормою матеріального права, яка підлягає застосуванню. Цей підхід може розглядатися як визнаний в національних судових процесах. Він з певними особливостями обґрунтовано застосовується і в міжнародному комерційному арбітражі [36, с. 180].

Л. Містеліс взагалі вважає за можливе виділити з усього правового масиву, який застосовується в міжнародному комерційному арбітражі матеріальне право, яке визначає права і обов'язки сторін в їх відносинах, які стали предметом спору (*lex causae*), а все інше, що стосується арбітражу віднести до процесуального права (*lex arbitri*), яке, на його думку, може стосуватися як процесуальних, так і матеріально-правових аспектів [62, с. 156]. Таким чином, всі норми, які не стосуються регулювання матеріально-правових відносин сторін, які стали предметом розгляду в арбітражі, незалежно від того, до яких актів (матеріального чи процесуального права) і правових систем вони відносяться, зокрема, всі норми про докази і доказування, об'єднуються в *lex arbitri*.

Все ж правила, що стосуються доказів та доказування, і які включені в акти матеріального права, що підлягає застосуванню, слід відокремлювати від *lex arbitri*. Норми *lex arbitri* є нормами, знання і виконання або виконання якого арбітражним судом презюмується й іноді може забезпечуватися під загрозою скасування арбітражного рішення. У той же час, норми матеріального права при розгляді справи підлягають застосуванню, а встановлення змісту цих норм і з'ясування їх впливу на докази і доказування здійснюється сторонами і арбітражним судом.

При цьому, як правило, саме на сторони покладено обов'язок по встановленню змісту норми матеріального права і з'ясування його впливу на окремі докази і процес доказування, а неправильне застосування норм матеріального права за загальним правилом не створює підстав для скасування арбітражного рішення [26, с. 118].

Національними законами про арбітраж, а також регламентами арбітражних установ визначається коло фактів, що не підлягають доказуванню [55]. Попри те, що національне законодавство про арбітраж та арбітражні регламенти, як правило, не встановлюють правила про обставини, які не потребують доказування, коло таких обставин закономірно може бути встановлене за допомогою визнаних у міжнародному арбітражі принципів, зокрема принципу здійснення арбітражного розгляду відповідно до угоди сторін та однакового ставлення до сторін [29, с. 95].

З договірної природи арбітражу випливає звільнення від доказування стороною обставини, стверджуваної однією стороною та не заперечуваної іншою, або обставин, про існування яких сторони досягли згоди. Якщо прийняття арбітражним судом такого визнання обставин не має наслідком порушення публічного порядку при ухваленні арбітражного рішення, арбітражний суд, як правило, не може відмовити у прийнятті такого визнання та ухвалити арбітражне рішення всупереч угоді сторін, навіть, якщо визнані обставини суперечать уявленню арбітражного суду про дійсні обставини справи [29, с. 95].

Не підлягають доказуванню в арбітражі також загальновідомі обставини. Проте необхідно зазначити про те, що для визнання обставини загальновідомою арбітражний суд повинен бути обізнаний про таку обставину, а також бути переконаним у тому, що обставина відома широкому колу осіб, а також заручитись визнанням обставини стороною. Якщо жодна із сторін не визнає таку обставину, арбітражний суд не може обґрунтовувати своє рішення такою обставиною як загальновідомою. У той же час, якщо обидві сторони визнають певну обставину, така обставина не підлягає доказуванню незалежно від того, чи вважає арбітражний суд її загальновідомою [29, с. 95-96].

Як правило, при арбітражі слід дотримуватися привілеїв доказування. ІВА Правила конкретно передбачають, що арбітри можуть виключити привілейовані докази. Арбітрам не слід уникати пред'явлення вимоги до сторони надати важливі докази шляхом відхилення безпідставного. Але якщо у відповідь на таке розпорядження сторона чи свідок посиляється на привілеї, арбітри не повинні вимагати таких доказів. Зауважимо, що сторона, яка прагне скористатися привілеєм, несе тягар доведення привілею, тоді як сторона, яка стверджує, що у встановленні привілея було відмовлено, несе тягар, що підтверджує відмову [72, с.467].

В питанні привілеїв арбітраж керується правом, яке має найбільш тісний зв'язок з відповідним доказом, може порохувати таким право країни сторони, до якої було звернуто вимогу надати доказ, або право країни, в якій доказ було одержано.

А якщо ставиться питання про захист привілеєм спілкування клієнта з адвокатом, то застосовуватися може також і право країни, в якій адвокат допущений до практики, або в якій мало місце спілкування. Таким чином, крім *lex arbitri* і *lex causae* на доведення в міжнародному комерційному арбітражі може впливати право, яке має найбільш тісний зв'язок з доказом [26, с. 118].

Отже, результати здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок, що під предметом доказування у комерційному міжнародному арбітражі варто розуміти сукупність усіх фактичних даних, що мають значення для вирішення справи.

Окреслення предмету доказування здійснюється вже на стадії підготовки справи до розгляду. Від того, наскільки якісно та правильно суд визначить предмет доказування у справі, залежить правильність, швидкість та конкретність результату розгляду спору.

РОЗДІЛ 2

ДОКАЗИ В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ

2.1. Поняття та ознаки доказів

Немає сумнівів, що дуже важливою складовою діяльності міжнародного арбітражу є докази [59, с. 97]. Однак попри це, ні регламент арбітражу, ні Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» не містить визначення поняття доказів. У свою чергу, у ЦПК України зазначається, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [2]. Аналогічне визначення наведено й у ГПК України [1]. При цьому, Т. В. Степанова, аналізуючи наявне в законодавстві поняття доказів, доходить висновків, що судові докази є відомостями про факти, отримані з застосуванням передбачених законом засобів доказування, тобто вбачається єдність змісту та процесуальної форми [34, с. 80].

Заслуговує на увагу також тлумачення запропоноване К. М. Пільковим. На його думку, доказами у контексті діяльності міжнародного арбітражу є дані, які мають певну процесуальну форму і значення для вирішення справи [29, с. 129]. Запропоноване автором визначення видається нам цілком чітким та зрозумілим. Однак, вважаємо, визначення наведене у законодавстві видається більш вдалим та повним. З огляду на це, пропонуємо доповнити Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» визначенням дефініції «докази» наведеним у ЦПК України.

У той же час, вважаємо за доцільне також зазначити про те, що взагалі поняття доказів у процесуальному праві не має єдиного тлумачення, так як кожен вчений розуміє по-своєму цей термін. Для прикладу, з точки зору видатного процесуаліста М.Й. Штефана, доказами в справах будуть одержані з передбачених законом і допустимих ним засобів доказування у визначеному

порядку будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [43, с. 275]. На нашу думку, таке трактування цілком заслуговує уваги та не викликає заперечень.

Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» не містить вказівки й щодо ознак яким мають відповідати докази в арбітражному процесі. Такі ознаки визначені лише у процесуальних кодексах України. Для прикладу, ЦПК України до ознак доказів у цивільному процесі відносить: належність, допустимість, достовірність та достатність [41]. У свою чергу, ГПК України до ознак доказів відносить: належність, допустимість, достовірність, вірогідність [1].

У міжнародному комерційному арбітражі є підстави для розмежування в якості ознак доказів, насамперед, належності та істотності. Адже Правила ІВА чітко виділяють дві найважливіші властивості (належність до справи та істотність для її вирішення), наявність яких необхідна для прийняття доказу або запитування його у сторони. Зважаючи на це, можна визначити належність доказу в міжнародному комерційному арбітражі як логічний зв'язок з обставинами, які складають предмет доказування.

У той же час, у ст. 9 Правил ІВА зазначається, що арбітражний суд визначає прийнятність, актуальність, суттєвість і вагу доказів [53].

Енциклопедичне визначення поняття «належність» (англ. relevance) доказу зводиться до спроможності фактичних даних містити інформацію щодо обставин, які входять до предмета доказування, служити аргументами в процесі встановлення об'єктивної істини. Вирішення питання про належність доказів потребує з'ясування двох моментів: чи входять факти, для встановлення яких вилучаються і досліджуються відповідні фактичні дані, до предмета доказування (основні, проміжні чи допоміжні факти); чи спроможні фактичні дані, що є змістом доказових матеріалів, з урахуванням їх інформаційного значення, встановлювати відповідні обставини предмета доказування [44, с. 37].

Близькими до академічного є легальні визначення належності, подані у процесуальних кодексах: належними є докази, на підставі яких можна встановити

обставини, які входять в предмет доказування [1]; належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування [41].

Зауважимо, що належність не є питанням суто юридичним, натомість воно стосується більшою мірою засад логічного мислення. При чому, зв'язок з правом чіткіше проглядається у континентально-правовій традиції: норми матеріального права, які підлягають застосуванню, визначають взаємозв'язок між доказом та обставиною, яка має значення для вирішення справи [29, с. 139].

Що ж стосується істотності як ознаки доказів у міжнародному комерційному арбітражному процесі, то необхідно зазначити про те, що істотність є властивістю доказу робити висновок про існування певної обставини більш вірогідним з урахуванням вже наданих доказів [29, с. 207]. Актуальність кожного елемента істотності є більш-менш незалежною категорією оскільки визнання одного доказу, що підтверджує факт, про який йде мова, не зменшує значення встановлення відповідності тому ж факту будь-якого іншого доказу. У той же час, ознака істотності пов'язана з ознакою достатності доказів. Адже після того, як арбітраж буде забезпечений достатніми доказами, надання будь-яких інших відповідних доказів щодо того ж факту не є більш істотними для результату розгляду справи. Арбітражі можуть виключати докази, які дублюються. Однак необхідно зазначити про те, що такі докази виключаються з підстави відсутності достатньої суттєвості, але не з підстави відсутності актуальності [67, с. 149].

Встановлення достовірності є питанням факту, логіки (коли йдеться про виявлення протиріч), а в окремих випадках є технічним питанням, натомість залежність від правових норм майже не простежується. Стосовно ж виділення умов визнання доказу достовірним, то доцільніше вести мову про відсутність протиріч у самому доказі та протиріч з іншими доказами, а також з іншими обставинами справи, адже, окрім співставлення з іншими доказами, відбувається також співставлення з іншими обставинами, які не обов'язково підкріплені певними доказами, наприклад, загальновідомі обставини. Отже, питання про достовірність є, як правило, питанням факту, його вирішення не залежить від

вимог, встановлених законом. Достовірність можна розглядати в аспектах внутрішньої (відсутність суперечностей в самому доказі, наприклад протиріччя у відповідях свідка) та зовнішньої (суперечності з іншими доказами та встановленими у справі обставинами) [29, с. 155-156].

Щодо допустимості, то дана ознака не пов'язується з фактичними даними, а стосується тільки процесуальної форми доказів, тобто засобів доказування [37, с. 78].

Допустимість складається з трьох вимог:

- 1) використання для встановлення істини лише передбачених засобів доведення;
- 2) допустимість будь-яких засобів доведення з числа передбачених процесуальним законом, крім показань свідків;
- 3) допустимість лише письмових доказів визначеного змісту і форми, усунення всіх інших засобів доведення, а також письмових доказів іншого змісту і форми [35, с. 231].

Допустимість проявляється у двох аспектах: негативний, коли право визнає недопустимими окремі докази, наприклад такі, що одержані з порушенням закону; позитивний, коли певні обставини можуть бути підтверджені тільки певними засобами доказування [27, с. 92].

Допустимість доказу в міжнародному комерційному арбітражі презюмується, а визнання недопустимим можливе у випадку, якщо прийняття доказу суперечило б угоді сторін, публічному порядку, обов'язковим нормам *lex arbitri* або за умови існування відповідної норми у матеріальному праві або праві, яке має найбільш тісний зв'язок з доказом і яку арбітражний суд визнав такою, що підлягає застосуванню. Зокрема це стосується недопустимості доказів через захист певної інформації правовими привілеями [29, с. 207].

Найбільш широке застосування поняття «допустимість» зустрічаємо у Правилах ІВА. Зокрема, стаття 9 Правил «Допустимість та оцінювання доказів» передбачає, що арбітражний суд за клопотанням сторони або за власною

ініціативою може виключити з доказів будь-який документ, заяву, усні свідчення або протокол огляду за однією з таких підстав:

- 1) відсутність достатньої належності до справи або істотності для її вирішення;
- 2) правова заборона або привілей в силу правових чи етичних норм, які арбітражний суд вважатиме такими, що підлягають застосуванню;
- 3) надмірне обтяження, пов'язане з наданням запитаного доказу;
- 4) надання достатньої інформації, яка з розумною ймовірністю дозволяє припустити, що запитуваний документ втрачено чи знищено;
- 5) підстави комерційної або технічної конфіденційності, які арбітражний суд вважатиме такими, що превалюють;
- 6) фактори особливого політичного або інституційного значення (включно з доказами, які можуть бути класифіковані як державна таємниця або таємниця міжнародної організації), які арбітражний суд вважатиме такими, що превалюють;
- 7) міркування процесуальної економії, пропорційності, справедливості та рівності сторін, якими арбітражний суд вважатиме за необхідне керуватися [53].

Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування [41].

Отже, результати здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок, що під доказами у міжнародному комерційному арбітражі варто розуміти будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи у міжнародному комерційному арбітражі.

2.2 Види доказів та особливості їх оцінювання в міжнародному комерційному арбітражі

У літературі висловлюються різні точки зору на класифікацію доказів, однак найбільш розповсюдженою є класифікація, якої дотримується Л.М. Ніколенко Так, зокрема, вона зазначає, що:

1) за способом формування докази поділяються на:

- первинні,
- похідні;

2) за характером зв'язку змісту доказів з фактами, що підлягають встановленню:

- прямі,
- непрямі;

3) за джерелом отримання:

- особисті,
- речовинні;

4) за формою існування:

- усні,
- письмові,
- речові [23, с. 126-127].

На нашу думку, дана класифікація може бути інтерпретована до класифікації доказів в арбітражному процесі загалом.

Однак найбільш поширеною серед науковців та практиків міжнародного комерційного арбітражу класифікацією доказів є їх поділ на чотири види за способом представлення доказової інформації:

- 1) письмові або документарні докази;
- 2) свідчення свідків;
- 3) свідчення експертів;
- 4) інспектування (огляд) [29, с. 167].

На нашу думку, електронні докази варто розглядати як окремий вид. Тому пропонуємо класифікувати докази в міжнародному комерційному арбітражі на п'ять груп:

- 1) письмові або документарні докази;
- 2) свідчення свідків;
- 3) свідчення експертів;
- 4) інспектування (огляд);
- 5) електронні докази.

З огляду на складність транскордонних правовідношень, документи грають важливу роль в арбітражному процесі. Сторона, яка може документально підтвердити свою позицію, має значну перевагу над іншою, яка не має достатніх документів на свою користь. Однак твердження, що документи «завжди виграють», буде спрощеним узагальненням. Часом арбітраж може не мати достатньо документів щодо справи чи, навпаки, мати занадто багато документів, або одна зі сторін відмовиться надавати запитувані документи, що призведе до необхідності спиратись на інші засоби доказування.

До письмових доказів ставляться такі вимоги:

- 1) завірені стороною копії документів повинні відповідати оригіналам, і запитом складу арбітражного суду будь-який оригінал має бути наданий для огляду;
- 2) переклад документів необхідно подавати разом з документами, з яких зроблено переклад;
- 3) електронні копії письмових доказів мають бути завірені електронним цифровим підписом [5].

Іноземний офіційний документ, що підлягає дипломатичній або консульській легалізації, може бути письмовим доказом, якщо він легалізований в установленому порядку [5].

Т. В. Сліпачук вважає, що документарні докази можна поділити на три групи: вигідні для сторони докази, невідгідні та нейтральні [22, с. 49]. На нашу думку, дана класифікація може бути інтерпретована до класифікації доказів в

арбітражному процесі загалом. Адже будь-які докази незалежно від їх форми можна класифікувати на вигідні для сторони докази, невикладні та нейтральні.

Сторони можуть домовитися про розгляд справи на підставі письмових матеріалів без проведення усного слухання. Склад арбітражного суду може здійснити розгляд справи на підставі письмових матеріалів і за відсутності такої домовленості сторін, якщо жодна з них не просить провести усне слухання. Секретаріат МКАС письмово повідомляє сторони про дату проведення засідання складу арбітражного суду без участі сторін. Якщо в ході розгляду справи на підставі письмових матеріалів склад арбітражного суду визнає, що обставини справи вимагають додаткових пояснень сторін, проводиться усне слухання справи з викликом сторін [5].

Стандарти подання письмових доказів відсутні, тому, якщо відсутні безпосередні вказівки арбітрів щодо їх подання, адвокат сторони має право подавати такі докази у тому порядку, який він вважає найбільш ефективним з позиції інтересів клієнта. Однак, необхідно зазначити, що міжнародний арбітраж не сприймає несподіванку як перевагу, а швидше навпаки. Тому докази пред'явлені з несподіванкою можуть бути відхилені [22, с. 48-49].

Зауважимо, що головною перевагою та, одночасно, недоліком арбітражу є те, що в ньому завжди беруть участь сторони та юристи, які представляють різні юрисдикції, правові школи й традиції. Кожен з них вступає в арбітраж зі своїми уявленнями та очікуваннями щодо процесу, які часто конфліктують з такими ж уявленнями та очікуваннями протилежної сторони.

Найбільш різкий контраст простежується між юристами, що походять з систем загального й континентального права, саме в питаннях доказування. Це пов'язано з різними коріннями кожної з систем судочинства. Англо-американська система походить з суду присяжних, серед яких не всі були письменні, що зробило саме усні дебати та усні свідчення центральною частиною процесу. Континентальне правосуддя вирросло з системи римських магістратів, коли досвідчений суддя розглядає справу за допомогою сторін. Звідси,

континентальний юрист більше спирається на письмові докази, а усна частина процесу має менше значення.

Для прикладу, юристи загального права розглядають документи як додаткові докази, які підтверджують або спростовують усні свідчення. Для континентального юриста, навпаки, документ – головний доказ у цивільному процесі. Відповідно, це докладна системи формальної дійсності документа (нотаріальне посвідчення, печатка тощо) та мережі додаткових документів, наприклад, акти прийому-передачі товарів або послуг, що підтверджують виконання договорів, які не характерні для загального права.

Так, у справі за позовною заявою українського ТОВ про стягнення з відповідача - Азербайджанської компанії 18 723,64 долара США, в тому числі заборгованості за поставлений товар в сумі 13 859,10 долара США і збитків в сумі 4 864,54 долара США, судом було встановлено, що вимога позивача про стягнення заборгованості по оплаті постав ленного товару в сумі 13 859,10 долара США визнано Арбітражним судом обґрунтованим, підтвердженим доречними й допустимими доказами. Поставка товару підтверджується представленими позивачем міжнародної товарно-транспортної накладної (CMR) і вантажними митними деклараціями [7].

Правила ІВА розрізняють також такий вид доказу як заява свідка, що означає письмові покази свідка [53]. У той же час, доктринальний підхід з цього приводу є дещо іншим. Зокрема, Т. В. Сліпачук показання свідків, класифікує на письмові та усні [22, с. 49]. Цілком погоджуємося з такою думкою. Тим паче, що й міжнародні нормативно-правові акти передбачають можливість надання свідками усних пояснень.

Необхідно зазначити, що свідчення свідків у процесі доказування у міжнародному комерційному арбітражі також відіграють дуже важливу роль, хоча для арбітражних процесів, які здійснюються під впливом континентальної правової традиції, як ми вже зазначали, властиве більш прихильне ставлення до письмових доказів. Так, наприклад, у практиці МКАС при ТПП України (про аналізовано близько 30 оприлюднених арбітражних рішень) свідчення свідків не

мають широкого застосування як доказ. Цілком можливо, що така традиція вказує на низьку доказову силу свідчень, що може бути пояснено впливом підходу, прийнятого у національному господарському процесі, у якому свідчення свідків не визнаються як допустимий доказ, а також тим, що неправдиве свідчення в арбітражі не є кримінально караним діянням, та й часто взагалі не має наслідком будь-яку відповідальність особи, яка надала неправдиві свідчення [29, с. 172].

Попри те, що до свідків не висуваються вимоги щодо незалежності та неупередженості, статус у відношенні до сторони, його можлива зацікавленість у процесі оцінки доказів все ж таки враховуються [22, с. 51].

IBA Rules фактично допускають попередню підготовчу роботу зі свідками перед їх безпосередньою участю у розгляді справи. Така практика широко розповсюджена під час підготовки свідків для надання свідчень у судових процесах у країнах загальної системи права. У зв'язку з цим, дії сторони чи її представників з попереднього допиту свідків не вважаються неналежними.

У статті 4 IBA Rules встановлена допустимість угоди сторін про просту письмову форму пояснень свідків із підписаною декларацією свідка про те, що його заяви є правдивими згідно з переконаннями та інформованістю [22, с. 51].

Деякі вчені визначили порядок надання свідком своїх показань у справі, що складається з двох взаємопов'язаних етапів. На першому етапі показання свідка має бути оформлено тільки в письмовій нотаріальній формі як заява свідка, яка повинна містити низку обов'язкових законодавчо встановлених реквізитів, серед яких можна виокремити загальні реквізити (дані про особу-свідка, викладення обставин, які йому відомо та джерела їх походження), а також спеціальні реквізити (підтвердження свідка про обізнаність зі змістом закону щодо кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань та підтвердження готовності з'явитися до судового засідання за наявності ухвали суду в цій частині для підтвердження своїх свідчень). На цьому етапі потрібно враховувати наявність винятку в частині відсутності вимоги нотаріально посвідчувати підпис сторін, третіх осіб, їх представників, які дали згоду на допит їх у конкретному процесі як свідків. На другому етапі суд на підставі звернення (клопотання про

виклик свідка до судового засідання) будь-якої зі сторін справи (позивача, відповідача, третьої особи) встановлює суперечність між нотаріальною заявою свідка та іншими доказами по справі, чи наявності сумніву щодо змісту, достовірності, повноти таких доказів. Якщо таку суперечність, неповноту не вбачають, суд відмовляє в задоволенні відповідного клопотання сторони по справі [15].

Необхідно зазначити, що у питаннях використання свідчення свідків у міжнародному арбітражі відчувається тяжіння до правової традиції систем загального права, яка виявляється у широкому застосуванні письмових свідчень, які передують допиту свідка або й замінюють його. Можливість у міжнародному комерційному арбітражі підготовки свідка стороною, яка покладається на його свідчення, прийняття свідчень з чужих слів та широке розповсюдження застосування перехресного допиту свідків також свідчить про істотний вплив загального права на практику доказування в міжнародному комерційному арбітражі, а також про те, що одержання будь-якої належної інформації розцінюється як завдання, несумісне з встановленням жорстких правил про допустимість доказів [29, с. 209].

Висновок експерта у міжнародному комерційному розгляді є письмовим документом, що повинен складатися у відповідності до вимог закону. Експертний висновок означає письмову заяву призначеного арбітражем або стороною експерта [53].

Висновок експерта містить відомості про факти (фактичні дані), що встановлюються експертом у результаті проведеного ним дослідження. Він має бути однозначним, зрозумілим. Усі його частини повинні узгоджуватися між собою, не суперечити одна одній. Висновки мають впливати із проведеного дослідження, бути результатом логічних побудов, і формулюватися за внутрішнім переконанням експерта. Висновки експерта повинні викладатися простою мовою, зрозумілою не лише спеціалісту, але й будь-якому учаснику судочинства [37].

Експерт повинен не лише надати письмовий висновок, а й взяти участь в усному слуханні справи [22, с. 52].

В системі загального права експерти призначаються сторонами й надають паралельні висновки, які суддя оцінює на підставі їхнього тексту та досвіду експертів. В континентальному судочинстві експерт – незалежний від сторін, він призначається судом з обмеженого списку.

В арбітражі свідчення експерта можуть бути необхідними для визначення ринкової вартості того чи іншого предмета, якості товару, встановлення змісту норм іноземного права, дійсності підпису сторони на договорі та ін. Правила передбачають обидва варіанти призначення експертів: сторонами (ст. 5) та арбітражем (ст. 6). Звідси випливає, що такий вид доказу як висновок експерта можна класифікувати на два підвиди в залежності від суб'єкта призначення експерта: висновок експерта призначеного стороною; висновок експерта призначеного арбітражем.

Зауважимо, що на практиці частіше саме сторони призначають своїх експертів, які подають паралельні висновки та проходять процедуру, описану в п. 4 ст. 5 Правил – конференція експертів та подання спільного висновку зі списком розбіжностей. Така процедура надає арбітражу необхідної гнучкості при виборі, якому з експертів вони довіряють більше та чому. Арбітраж, як правило, призначає свого експерта лише тоді, коли з якихось причин призначення експертів сторонами є неможливим (наприклад, матеріал для вивчення знаходиться в однієї зі сторін, яка не хоче передавати його на вивчення експерту іншій). У такому разі арбітражу доволі важко відійти від висновків експерта, якого він сам призначив.

Останнім часом актуальності набирає залучення експертів з права. Однак, як слушно зауважується в науковій літературі, така участь може призвести до певних труднощій. Виключенням є участь експерта з права у випадку застосування арбітрами конкретного національного права, зокрема, тих його положень, які істотно відрізняються в різних юрисдикціях [22, с. 53].

Часто використовується в міжнародному комерційному арбітражі такий різновид доказу як інспектування. Інспектування може включати інспектування робіт, споруд, ділянок та устаткування, а також документації, процесів, зразків

тощо. Метою інспектування може бути встановлення стану робіт або об'єкту. Зроблені заяви, надані пояснення, а також зроблені під час інспектування знімки, як правило, долучаються до справи [60, с. 215].

Інспектування дозволяє оглянути речі або місця. Для огляду необхідно, щоб арбітри мали відповідну кваліфікацію, щоб зрозуміти, що саме оглядається. Зазвичай, огляд застосовується, щоб встановити стан робіт чи обладнання або для того, щоб надати арбітрам можливість краще зрозуміти обставини справи. Сторони та їх представники, як правило, присутні при огляді. Принаймні, як правило, їм повинна бути надана можливість бути присутніми. Протоколи огляду, якщо такі ведуться, долучаються до справи.

Інспектування може стосуватися процесів і бути свого роду демонстрацією або експериментом, або здійснюватися щодо документів і в цьому випадку також не стосуватись речових доказів. Інспектування можна розглядати також як дослідження доказів, результати якого можуть бути викладені в протоколах та оцінені разом з іншими доказами. Правила ІВА також приділяють певну увагу інспектуванню, встановлюючи, що воно може бути здійснено як арбітражним судом, так і експертом (призначеним стороною або арбітражним судом). При цьому до інспектування застосовуються загальні для всіх доказів обмеження, за якими в здійсненні інспектування може бути відмовлено, або результати інспектування можуть бути не прийняті як доказ або виключені зі складу доказів [29, с. 186].

Арбітражний суд може на вимогу сторони або за власним бажанням інспектувати або вимагати інспекції призначеним арбітражем експертом будь-якої ділянки, майна, техніки чи будь-яких документів, товарів чи процесів, яких він вважає за доцільне. Арбітраж за погодженням зі сторонами визначає терміни проведення інспекції [63, с. 278].

Що ж стосується електронних доказів як окремого їх виду, то електронний доказ складає інформація, яка стосується предмету доказування і зберігається, обробляється та може бути представлена для сприйняття людиною за допомогою комп'ютерної техніки [29, с. 172].

З огляду на те, що електронні докази є інформацією в електронній (цифровій) формі, цей вид доказів має такі особливі характеристики, що відрізняють його від інших видів доказів: формат, об'єм, спосіб зберігання інформації, спосіб передачі інформації [30, с. 84].

Необхідно зазначити, що існування електронних доказів у файлової системі породжує питання щодо визначення оригіналу електронного доказу та його копій. Через специфічні характеристики електронні докази можна копіювати на різні портативні пристрої без втрати змісту (відомостей, що мають значення для доказування). Оригінал електронного доказу може існувати в багатьох місцях водночас, а деякі види електронних доказів взагалі не можуть бути подані в паперовій та/або цифровій копії [30, с. 84].

До електронних доказів – інформації в електронній (цифровій) формі, в тому числі електронних документів, веб-сайтів, текстових, мультимедійних та голосових повідомлень, баз даних та інших даних в електронній формі, що зберігається на портативних пристроях, серверах, системах резервного копіювання, – ставляться такі вимоги:

- 1) їхні електронні або паперові копії повинні відповідати оригіналам;
- 2) електронні копії таких доказів мають бути завірені електронним цифровим підписом;
- 3) якщо електронні докази подаються у паперових копіях, вони мають бути належним чином завірені стороною [5].

А. Ю. Каламайко запропонував виділяти залежно від особливостей форми такі види електронних засобів доказування:

- 1) звуко- та відеозаписи;
- 2) електронні документи;
- 3) інша інформація в електронній формі (інформаційні повідомлення) [16, с. 10].

За джерелом походження науковець поділяє електронні засоби доказування на файли, які створюються користувачем, та файли, які створюються

комп'ютерною системою (тобто самим електронним середовищем) [16, с. 10]. Запропонована класифікація видається цілком слушною.

Електронним документам притаманні такі функції, які не властиві паперовим. По-перше, можливість їх передачі каналами зв'язку. На відміну від традиційних документів ця передача може відбуватися не лише шляхом пересилання матеріального носія, а й передачі каналами зв'язку (у вигляді сигналів) його безпосереднього змісту, включаючи реквізити. По-друге, електронні документи можуть зберігатися на будь-якому носіїві, конструкція якого дозволяє зберігати інформацію в електронній формі [12, с. 9].

Доцільно також згадати про класифікацію доказів на оригінали та копії. Зазвичай до арбітражу вносяться лише копії, а не оригінали. Проте такі копії повинні повністю відповідати оригіналам. Це зобов'язання конкретно зазначено в законодавстві з урахуванням того, що інколи сторони подають неповні, або, навіть, підроблені копії. Копія оригіналу повинна відповідати документу лише таким, яким він був спочатку встановлений автором. Наприклад, одержувач листа може пізніше додати рукописні примітки до цього листа. Ці примітки не належать до оригіналу документу відправника. Тому, якщо одержувач хоче ввести лист в арбітражне провадження як документ, написаний відправником, він може вилучити з копії рукописні примітки до оригіналу, оскільки вони не належать до оригіналу документа [69, с. 413].

Розглянувши види доказів перейдемо до дослідження питання їх оцінювання. Насамперед, необхідно зазначити про те, що оцінювання доказів у міжнародному комерційному арбітражі здійснюється за критеріями достовірності та належності, а всієї системи достовірних доказів певної обставини — за критерієм достатності.

Порядок оцінки доказів регулюється національними законами про арбітраж, а також регламентами арбітражних установ. У той же час, національні закони та інституційні правила надають арбітражним судам значну кількість свободи розсуду щодо питань доказування, лише з невеликими обмеженнями [65, с. 18]. При цьому необхідно зазначити, що, надаючи значну автономію сторонам та

арбітражу, законодавство про арбітраж не містить детальних норм щодо процесу оцінювання доказів в міжнародному комерційному арбітражі [47, с. 44].

Прийняття рішень лежить в основі обов'язків арбітра [56]. Вони вирішують якому доказу слід віддати перевагу, чи є достатньо переконливими представлені факти, щоб звільнити від тягара доказування [50]. Зауважимо, що арбітри не застраховані від помилок у прийнятті рішення. Адже часто рішення вони приймають інтуїтивно і не цілком раціональні [60, с. 245].

Арбітри володіють значними повноваженнями в оцінці допустимості, належності та істотності доказів. IBA Rules конкретизують це положення, надаючи арбітрам право виключити на вимогу сторони або на свій розсуд будь-які докази або відмовити в запиті на їх надання з однієї з таких причин:

- недостатня належність та істотність;
- юридичні перепони або привілеї (професійна та інша таємниця, конфлікт інтересів) встановлені законом або правилами професійної етики, які арбітражний суд визнає застосовними в даному випадку;
- надмірна обтяжливість подання доказу;
- втрата або псування документа;
- інтерес у збереженні конфіденційними відомостей, що відносяться до ноу-хау, комерційної або державної таємниці, інші причини політичного або державного значення, які арбітражний суд визначає поважними;
- міркування справедливості і а(або) рівності сторін, які арбітражний суд визнає поважними [22, с. 53-54].

Сторони можуть домовитись про розгляд справи арбітрами без засідань, тільки шляхом вивчення та детального дослідження документів і заяв [42, с. 98].

Принцип автономії сторін в міжнародному комерційному арбітражі передбачає визнання права сторін визначати порядок ведення розгляду і обов'язок арбітражного суду вести розгляд з урахуванням прийнятих сторонами спільних рішень (досягнутого сторонами угоди). Угода сторін в цьому випадку розуміється досить широко: це і правила розгляду, які сторони погодилися застосовувати, уклавши арбітражну угоду, і будь-які відступи від цих правил, узгоджені

сторонами; це також вказівки арбітражного суду і заяви одного боку, зустрінуті згодою іншої (наприклад, визнання окремих фактів) [26, с. 114].

У той же час, автономія сторін та широкі повноваження арбітрів у вирішенні питань допустимості доказів мають певні обмеження. Так, якщо доказ одержано у спосіб, який суперечить публічному порядку країни місця арбітражу (наприклад, свідчення одержані із застосуванням насилля), такий доказ не може бути прийнятий як допустимий. Крім того, деякі докази можуть знаходитись під захистом привілеїв або захищених правом таємниць (адвокатська або інша професійна таємниця тощо). Оскільки питання про допустимість доказу може вирішуватись при розгляді питання про необхідність одержати від сторони певні докази, саме з підстав застосування цих привілеїв або необхідності збереження охоронюваної законом таємниці, може бути відмовлено в одержанні доказу як недопустимого [29, с. 146-147].

Сторони, реалізуючи свою автономію, не можуть переступати через норми, що забезпечують дотримання громадського порядку. Оскільки до таких належить також принцип справедливого розгляду, то не зайвим буде зазначити, що сторони своєю спільною угодою не можуть обмежити себе в праві на справедливий розгляд. Арбітражне рішення, прийняте з дотриманням угоди сторін, але з порушенням права на справедливий розгляд, піддається ризику бути скасованим або не допущеним до примусового виконання. Таким чином, вибудовується певна ієрархія правового регулювання діяльності доказування в міжнародному комерційному арбітражі, вершину якої становлять принципи транснаціонального публічного порядку, а фундаментальні принципи права, які можуть бути частиною міжнародного публічного порядку в певній країні, займають наступний щабель. Далі в цій ієрархії є місце для автономії сторін у визначенні правил доведення [26, с. 114-115].

Типовий закон ЮНСІТРАЛІ покладає вирішення питань належності та допустимості доказів на арбітрів, а про сторін у відповідних нормах не згадано. Водночас сторони також можуть досягти згоди з питань допустимості, належності та ваги доказів, як і будь-яких інших питань доказування. Звичайно реалізація

сторонами цього права може знаходити обмеження з боку обов'язкових норм права, якими можуть бути врегульовані окремі аспекти доказування [29, с. 146].

Досягнення сторонами згоди у певних питаннях доказування всупереч таким обов'язковим нормам може створювати перешкоду для дійсності арбітражної угоди, арбітражного рішення, а також можливості примусового виконання рішення. Таке протиріччя є критичним, звичайно ж, не в усіх випадках, а тільки в тих, коли воно може бути розцінене компетентним судом як обставина, що робить можливою скасування арбітражного рішення, або може слугувати підставою для відмови у наданні дозволу на примусове виконання, зокрема через порушення публічного порядку [29, с. 146].

Оцінка доказового матеріалу залежить від багатьох елементів, які можуть впливати на істотність та достовірність доказів. Однак у міжнародному арбітражі суворі правила щодо допустимості доказів не застосовуються і принципи, що регулюють прийнятність доказів є менш жорсткими. Межі допустимості доказів у випадку розгляду справи міжнародним арбітражем визначаються на розсуд арбітражного суду та згідно угоди сторін. Якщо сторони приймають деякі доказові правила, такі як Правила ІВА, прийнятність може регулюватися ними. Однак у більшості випадків доказові правила дають мало вказівок щодо прийнятності, викладаючи лише основні принципи, залишаючи рішення на розсуд арбітра. Сторони в арбітражному процесі можуть подати та представити багато різновидів доказів, доречність, важливість та достовірність яких можуть відрізнятися [60, с. 100].

Арбітри, як правило, частіше визнають обмеження допустимості доказів на основі процесуальних, а не матеріальних підстав. Зокрема, вони можуть відхилити докази, подані після встановленого терміну, а не на підставі матеріальної неприпустимості. При чому результат розгляду питання щодо прийнятності доказів може залежати від складу арбітражу зважаючи на те, що стандарти допустимості в арбітрів, що походять із систем загального й континентального права дещо різняться [60, с. 100]. Кожна сторона повинна представити доступні їй документи, які вона бажає використовувати як докази

своїх тверджень та подати їх в арбітражне провадження у належний час [69, с. 412].

Можуть бути виключені також арбітражем докази, які надмірно обтяжливо отримувати. Така обтяженість може включати ситуації, коли існує велика кількість доказів, коли докази важко отримати або отримати доступ (у випадку свідків), або там, де існують інші докази, яких достатньо для встановлення фактів. Однак у кожному випадку суд приймає до уваги важливість документа в процесі виявлення фактів і збалансування його зі ступенем тягара, який він представляє [60, с. 104].

Необхідно зазначити про те, що деякі стандарти прийнятності доказів судом передбачені у ст. 9 Правил ІВА не виключає проблеми визнання в деяких юрисдикціях обставин як таких, що обмежують або виключають допустимість доказів. Одним з таких питань є питання свідчень з чуток, що неприпустимо у загальному праві. Арбітраж, що допускає чулки як доказ, повинен гарантувати, що свідок є перевіреним, а вага таких доказів повинна бути збалансована з іншими доказами, які можуть підтвердити їх достовірність. Проте, навіть, якщо такі докази будуть визнані, це не означає, що вони будуть розглядатися як такі, що мають доказове значення [60, с. 101].

Обов'язковими вимогами щодо прийнятності доказів є їх актуальність та суттєвість. При цьому необхідно враховувати, що доказ вважається актуальним, якщо він ймовірно, докаже факти, на основі яких зроблені правові висновки. У свою чергу, доказ є суттєвим коли він необхідний для сприяння розгляду юридичного питання арбітражем. Арбітраж може виключити будь-які недоречні докази, якщо він вважатиме, що вони не мають доказового значення для доказування тих чи інших фактів, тобто не є актуальними, або їм бракує суттєвості [57, с. 18]. Зокрема, якщо доказуваний факт можна доказати за допомогою вже наявних доказів, то не буде потреби для пред'явлення додаткових доказів щодо одного і того ж факту. Актуальність - це, мабуть, перша справа, яку мають врахувати сторони та арбітри, коли вони приймають рішення чи заслуговують конкретні матеріали, щоб вони були запропоновані як відповідні

докази або вимагалися для виготовлення. Зауважимо, що термін «відповідні докази» у загальному законодавстві зазвичай означає докази, що мають тенденцію зробити існування будь-якого факту, що є наслідком у цій справі, більш чи меншим імовірним, ніж було б без доказів [67, с. 148].

Зазначимо, що арбітри можуть оцінювати актуальність та суттєвість лише під час подання запиту [51, с. 69]. Крім того, арбітри можуть зазначити, що невзможі приймати рішення про остаточну актуальність доказів до тих пір, поки усі питання справи остаточно не визначені [52, с. 117].

Зважаючи на те, що докази мають оцінюватися у їх сукупності, вважаємо за можливе виділення саме достовірності та ваги (доказової сили) як критеріїв оцінювання допустимості доказу, а також достатності як критерію оцінювання системи доказів, або загалом виконання обов'язку з доказування, або, іншими словами, критерієм досягнення стандарту доказування.

Норми, якими буде визначатися допустимість окремих доказів, можуть міститися в особистому законі сторони арбітражного розгляду.

Загальновизнано, що допустимість доказів не гарантує автоматично, що докази будуть вважатися такими, що мають доказове значення [67, с. 152]. Тим не менш визначення достовірності та ваги (доказової сили) як критеріїв оцінювання допустимості доказів є зрозумілим, тоді як методи зважування доказів та визначення їх достатній рівень доказування є суб'єктивними і дещо незрозумілими.

Як зазначає Т. В. Руда, основою оцінювання доказів є встановлення їх достовірності. Водночас, на її думку, достовірність доказу залежить від вимог, встановлених законом. Аналізуючи процесуальне законодавство, вона виділяє такі критерії достовірності: достовірний доказ має бути одержаний з достовірного джерела інформації; співставлення з іншими доказами у справі [32, с. 73–74].

Умовами визнання доказу достовірним є відсутність протиріч в самому доказі та протиріч з іншими доказами, а також із встановленими обставинами справи. Водночас арбітражне рішення, ухвалене на підставі підробленого доказу,

може бути скасоване, а у дозволі на його виконання може бути відмовлено з підстав порушення публічного порядку [29, с. 208].

Достовірність віднесена до критеріїв оцінювання з тих підстав, що висновок про достовірність певного доказу може бути з упевненістю зроблений за результатами оцінювання всіх доказів у сукупності, хоча очевидно недостовірний матеріал може бути не прийнятий як доказ, а тому можна було б віднести характеристику достовірності до переліку властивостей. Однак такий висновок про очевидну недостовірність на стадії прийняття доказу є скоріше винятком, який до того ж супроводжується необхідністю прийняти недостовірний матеріал, який і слугуватиме доказом власної недостовірності. Без прийняття такого доказу суд, як правило, не матиме підтвердження для власного висновку про недостовірність. Натомість для підтвердження висновку про неналежність або недопустимість матеріалу як доказу прийняття його не потрібне і навіть небажане [27, с. 94].

Недостовірний доказ, наприклад документ з ознаками підробки, не має бути виключений зі складу доказів і не може бути за заявою сторони відкликаний, адже він сам залишається доказом висновку суду про його недостовірність. Відповідно, достовірність не є умовою прийняття доказу за загальним правилом, оскільки достовірність доказу визначається в процесі оцінювання доказів у їх сукупності. Суд не зобов'язаний, а з практичної точки зору і не мусить вирішувати окремо питання про виключення зі складу доказів матеріалу щодо якого одна зі сторін заявляє про недостовірність [27, с. 94].

Термін вага доказів (англ. weight of evidence), як його розуміють деякі дослідники, використовується для характеристики оцінювання доказів і означає, що докази, представлені в ході доказування однією стороною у справі, є переконливішими за докази, представлені іншою стороною [31, с. 49].

Вага є критерієм здатності доказу підтримати правильний за законами логіки умовивід щодо існування певної обставини. Вага визначається щодо окремого доказу, натомість система доказів на підтвердження певної обставини оцінюється за критерієм достатності, виконання якого свідчить про виконання

стороною свого тягаря доказування та досягнення стандарту доказування, застосованого арбітражним судом [29, с. 208].

Вага доказу зазвичай стосується його переконливого впливу на розум арбітра. Це в межах права на розгляд суду щодо оцінки доказів, поданих сторонами, хоча сторони можуть домовитись про достатність. Вага доказів включає питання достовірності (надійності) та оцінки висновків, які можна зробити з доказів [67, с. 152].

Для оцінки надійності може застосовуватися кількість різних показників (внутрішніх чи зовнішніх). Внутрішні показники надійності документа включають елементи самого документа, такі як підписи, форма почерку тощо. Зовнішні показники можуть покладатися на інші докази: свідчення про те, як було отримано документ, свідчення експертів щодо його достовірності тощо [67, с. 152].

Існує також багато методик, що застосовуються при вирішенні питання про надійність матеріалу або свідчення, які суперечать одне одному. Арбітраж може визнати відповідні та допустимі докази, навіть, незважаючи на сумніви щодо їх достовірності [67, с. 152].

Вирішуючи «визнати чи не визнати доказ» арбітри зазвичай мають поблажливість щодо визнання доказів, проявляючи більшу стриманість в оцінці прийнятних доказів [64]. У випадку ж невизнання, сторона, яка прагне оскаржити рішення, оскільки суд відмовився визнати докази, і це негативно вплинуло на право сторони представляти справу, може досягти успіху. Однак, набагато складніше переконати суд у тому, що арбітражний суд помилився, коли визнав докази, але йому не вдалося належним чином оцінити значення всіх відповідних, за винятком випадків, коли це інше передбачені обов'язковими правилами, або за згодою сторін [67, с. 148].

Вага доказу, або ж доказова сила тільки видається такою, що не визначена у процесуальному законі як критерій оцінки. Правило про те, що жоден доказ не має наперед встановленої сили нормативно закріплює доказову силу (вагу) доказу як критерій оцінки [31, с. 49].

Оцінюючи достатність доказів, арбітр повинен визначити чи є якісь обґрунтовані міркування та допустимі умовиводи, які могли б призвести до прийняття раціонального висновку [67, с.153].

Існує широке визнання свободи розгляду арбітражними судами будь-яких відповідних доказів, які вони вважають такими, що мають доказове значення, а також їх здатності відкидати докази, які не мають значення або повторювані або непридатні для доказування фактів, які вони хочуть доводити. З іншого боку, у міжнародному арбітражі сторони вільні представляти будь-які докази щоб довести факти, необхідні для встановлення їх справ. Однак зростаюче значення часу та економічної ефективності арбітражу змушує арбітрів вважати, що не слід враховувати все, що має надіслати або просити кожна сторона [67, с. 147].

С. В. Васильєв вважає, що достатність доказів означає, що вони дають змогу дійти висновку про існування факту, на підтвердження якого вони були зібрані [9, с. 150]. Таким чином, достатність доказів є критерієм оцінювання системи доказів на підтвердження певної обставини, рівень якого встановлюється залежно від застосованого судом стандарту доказування і який застосовується до належних та допустимих доказів, які в процесі оцінювання визнані достовірними.

Якщо критерій ваги умовно можна віднести до критеріїв оцінювання кожного окремого доказу, то критерій достатності (англ. sufficiency) застосовується до всієї сукупності доказів певної обставини. Саме його досягнення є вирішальним для того, аби вважати певну обставину доведеною, а застосування – фінальним етапом оцінки доказів, адже можна говорити лише про достатність належних, допустимих і достовірних доказів.

Вирішення питання про належність, вагу доказів та їх достатність у теорії доказування підпорядковується законам логіки і не врегульоване формальними правилами, оскільки ці питання стосуються змісту доказів, фактичних даних [60, с. 394].

У будь-якому випадку, навіть, якщо сторони покладаються на арбітраж у питаннях, пов'язаних із визначенням відповідності доказів критеріям, це означає лише, що сторони не вводять жодного конкретного правила щодо того, як слід

«вимірювати релевантність, суттєвість та інші критерії». Однак, коли сторона подає докази, протилежній стороні повинна бути надана можливість прокоментувати релевантність, суттєвість, допустимість чи доказову цінність таких доказів [67, с.153].

Також необхідно зазначити, що у процесі зважування доказів арбітраж розрізняє прямі та непрямі докази. Віддається перевага прямим доказам, які зазвичай надаватимуть більшої ваги ніж непрямі докази. Однак непрямі докази загальноновизнані і якщо прямих доказів немає, непрямі докази є єдиним методом доказування. Подібним чином, якщо прямі докази імпічментовані, непрямі докази можуть бути вирішальними [66, с.373].

Арбітри повинні бути зацікавлені при проведенні провадження як у його ефективності, так і у його справедливості. При цьому арбітр повинен прагнути досягти обох цих важливих цілей, але коли вони конфліктують, то вимоги справедливого слухання повинні переважати ефективність [72, с. 463].

Отже, результати здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок, що докази у міжнародному комерційному арбітражі можна класифікувати:

1) за способом формування докази поділяються на:

- первинні,
- похідні;

2) за характером зв'язку змісту доказів з фактами, що підлягають встановленню:

- прямі,
- непрямі;

3) за джерелом отримання:

- особисті,
- речовинні;

4) за формою існування:

- усні,
- письмові,
- речові;

5) за способом представлення доказової інформації:

- письмові або документарні докази;
- свідчення свідків;
- свідчення експертів;
- інспектування (огляд);
- електронні докази;

6) за їх значенням для сторони:

- на вигідні для сторони докази,
- не вигідні,
- нейтральні;

7) за походженням:

- оригінали,
- копії.

У свою чергу, висновки експертів доцільно класифікувати на два підвиди в залежності від суб'єкта призначення експерта: висновок експерта призначеного стороною; висновок експерта призначеного арбітражем.

Оцінювання доказів у міжнародному комерційному арбітражі здійснюється за критеріями достовірності та належності, а всієї системи достовірних доказів певної обставини – за критерієм достатності.

Порядок оцінки доказів регулюється національними законами про арбітраж, а також регламентами арбітражних установ. У той же час, національні закони та інституційні правила надають арбітражним судам значний обсяг свободи розсуду щодо питань доказування, лише з невеликими обмеженнями.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Здійснивши дослідження доказів та доказування у міжнародному комерційному арбітражі та на підставі викладеного в випускній кваліфікаційній роботі матеріалу, можна зробити такі висновки:

1. Під доказуванням у міжнародному комерційному арбітражі варто розуміти регламентовану в певному порядку процесуальну діяльність учасників розгляду міжнародних спорів, що виникають із відносин торговельно-економічного характеру, у недержавному, уповноваженому на розгляд таких справ органі з встановлення обставин, які мають значення для вирішення спору.

Зміст доказування у міжнародному комерційному арбітражі зводиться до встановлення обставин, які мають значення для вирішення спору. Доказування у міжнародному комерційному арбітражі не має на меті пошук істини, який науковці часто позначають як мету судового доказування, хоча слід визнати, що деякі фахівці дотримуються іншої точки зору. Принаймні, це не пошук істини як абсолютної категорії і, навіть, не з'ясування обставин справи у мірі, достатній для того, аби були відсутні будь-які сумніви у їх правдивості (критерій об'єктивної істини у деяких національних судових процесях).

2. Окреслення предмету доказування здійснюється вже на стадії підготовки справи до розгляду. Від того, наскільки якісно та правильно суд визначить предмет доказування у справі, залежить правильність, швидкість та конкретність результату розгляду спору. При цьому суд не повинен обмежуватися встановленням лише тих обставин, що зазначені в позовній заяві. Предмет доказування не є константою, він може змінюватись при вчиненні сторонами передбачених законом процесуальних дій, таких як зміна підстав позову, зміна предмету позову, зменшення або збільшення позовних вимог тощо.

3. Під доказами у міжнародному комерційному арбітражі варто розуміти будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших

обставин, які мають значення для вирішення справи у міжнародному комерційному арбітражі.

Під ознаками доказів у міжнародному комерційному арбітражному процесі слід розуміти: прийнятність, актуальність, суттєвість, вагу.

4. Узагальнено класифікацію доказів у міжнародному комерційному арбітражі за 7 критеріями: 1) за способом формування докази поділяються на: первинні, похідні; 2) за характером зв'язку змісту доказів з фактами, що підлягають встановленню: прямі, непрямі; 3) за джерелом отримання: особисті, речовинні; 4) за формою існування: усні, письмові, речові; 5) за способом представлення доказової інформації: письмові або документарні докази; свідчення свідків; свідчення експертів; інспектування (огляд); електронні докази; 6) за їх значенням для сторони: на вигідні для сторони докази, не вигідні, нейтральні; 7) за походженням: оригінали, копії.

Крім того, аргументовано доцільність свідчення експертів класифікувати на два підвиди в залежності від суб'єкта призначення експерта: висновок експерта призначеного стороною; висновок експерта призначеного арбітражем.

Оцінювання доказів у міжнародному комерційному арбітражі здійснюється за критеріями достовірності та належності, а всієї системи достовірних доказів певної обставини – за критерієм достатності. При цьому достовірність можна розглядати в аспектах внутрішньої (відсутність суперечностей в самому доказі, наприклад протиріччя у відповідях свідка) та зовнішньої (суперечності з іншими доказами та встановленими у справі обставинами). Встановлення достовірності є питанням факту, логіки (коли йдеться про виявлення протиріч), а в окремих випадках є технічним питанням, натомість залежність від правових норм майже не простежується. Належність доказу в міжнародному комерційному арбітражі можна визначити як логічний зв'язок з обставинами, які складають предмет доказування. Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування.

За підсумками дослідження розроблено такі **пропозиції** щодо вдосконалення законодавства України:

- законодавчо закріпити поняття міжнародного комерційного арбітражу у ст.1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» у такій редакції: «міжнародний комерційний арбітраж – це недержавний орган, який уповноважений вирішувати міжнародні спори, що виникають із відносин торгово-економічного характеру»;

- законодавчо закріпити тотожність понять «міжнародний комерційний арбітраж» та «міжнародний комерційний арбітражний суд»;

- законодавчо закріпити поняття доказування у міжнародному комерційному арбітражі у ст.1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» у такій редакції: «доказування у міжнародному комерційному арбітражі – це регламентована в певний порядок процесуальну діяльність учасників розгляду міжнародних спорів, що виникають із відносин торгового характеру, у недержавному уповноваженому на розгляд таких справ органі з встановлення обставин, які мають значення для вирішення спору»;

- законодавчо закріпити поняття доказів у міжнародному комерційному арбітражі ст.1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» у такій редакції: «докази у міжнародному комерційному арбітражі – це будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи у міжнародному комерційному арбітражі».

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення проблематики доказування у міжнародному комерційному арбітражі, а також на практиці під час викладання юридичних дисциплін та підготовки проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» у частині регулювання доказів та доказування у міжнародному комерційному арбітражі».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Господарський процесуальний кодекс України: закон України 06.11.1991 №1798-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1798-12> (дата звернення: 18.08.2020)
2. Цивільний процесуальний кодекс України: закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15> (дата звернення: 18.08.2020).
3. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24.02.1994 року № 4002-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12> (дата звернення: 10.08.2020)
4. Арбитражный регламент ЮНСИТРАЛ од 15.05.1976. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_059#Text(дата звернення: 18.08.2020)
5. Регламент МКАС при ТПП України редакція від 01.01.2018. URL: http://arb.ucci.org.ua/icac/docs/ICAC_Rules_New_ua.pdf (дата звернення: 10.08.2020)
6. Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже од 21.06.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_879 (дата звернення: 10.08.2020)
7. Рішення Міжнародного комерційного арбітражного суду при ТПП України у справі №127 від 21.12.2016. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Case-No.-127.pdf> (дата звернення: 30.10.2020)
8. Баулин О. В. Доказательства и доказывание в гражданском судопроизводстве : учебное пособие / под общ. ред. О. В. Баулина. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2006. 259 с.
9. Васильєв С.В. Цивільний процес : навчальний посібник. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 480 с.
10. Гончаренко О.М. Міжнародний комерційний арбітраж : навч. посіб. / О.М. Гончаренко. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 203 с.

11. Грабовська О. Зміст предмета доказування у цивільному процесі. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. Червень 2015. С. 38-41.
12. Демчишин І. І. Електронні докази в господарському судочинстві України. Одеса, 2018. 39 с.
13. Дрогозюк К. Б. Предмет та суб'єкти доказування у цивільному процесі України та Франції : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2018. 205 с.
14. Дрогозюк К. Понятійний апарат доказування в цивільному процесі України та Франції. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 18-23.
15. Духовна О. Свідок як новий учасник господарського процесу. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2018/2/22/168629.htm> (дата звернення: 10.08.2020)
16. Каламайко А. Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2018. 23 с.
17. Квіта О. Т. Доказ в господарському процесі: поняття та предмет. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. №33. Том 1. С. 169-171.
18. Костицька М. М. Про методіку доказування в європейському арбітражному процесі. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/13179/1/Філосо.%2C%20методолог.%20та%20псих_p093-094.pdf (дата звернення: 10.08.2020)
19. Коструба А. Пошуково-інформаційно-аналітичні засоби встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у цивільному праві. *Цивільне право*. 2011. №7. С. 7-10.
20. Кот О., Корнієнко С. Роль експерті у міжнародному арбітражі. *Юридична газета*. 17 вересня 2019. №38-39. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodniy-arbitrazh-ta-adr/rol-ekspertiv-u-mizhnarodnomu-arbitrazhi.html> (дата звернення: 10.08.2020).
21. Ліщина І. Доказування в арбітражному процесі. *Юридична газета*. 2016. №23. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodniy-arbitrazh-ta-adr/dokazuvannya-v-arbitrazhnomu-procesi.html> (дата звернення: 15.08.2020)

22. Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Під заг. ред. І.Г. Побірченка. К.: Вид. Дім Ін Юре», 2007. 584 с.
23. Ніколенко Л.М. Господарське процесуальне право України: підручник. Одеса: Фенікс, 2011. 512 с.
24. Осипенко О. О. Міжнародний комерційний арбітраж як альтернативний спосіб вирішення міжнародних спорів. *Право і суспільство*. №4. 2011. С. 64-68.
25. Пильков К. Н. Доказательства и доказывание в международном коммерческом арбитраже : науч.-практ. пособие. Киев : Освіта України, 2016. 608 с.
26. Пильков К. Право, применяемое к вопросам доказывания. Материалы III Международных арбитражных чтений памяти академика Побирченко И.Г. Применимое право в международном коммерческом арбитраже. Практика применения венской конвенции о договорах международной купли-продажи товаров 13 ноября 2015 года. С. 111-119.
27. Пильков К. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №4. С. 86-99.
28. Пильков К. М. Особливості предмету доказування в міжнародному комерційному арбітражі. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69). С. 150-157.
29. Пильков К. М. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі : монографія. К. : Освіта України, 2016. 240 с.
30. Попова М. В. Поняття електронних доказів у господарському процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. №3. С. 81-84.
31. Руда Т. В. Поняття і зміст інституту доказування в цивільному процесуальному праві США та України: порівняльний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2008. №79. С. 47–50.
32. Руда Т.В. Достовірність доказів у цивільному судочинстві США та України: порівняльноправовий аспект. *Вісник Київського національного*

університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки. 2011. №87. С. 73–78.

33. Рязанцева Н. Визначення теоретичних завдань процесу доказування в цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 144-145.
34. Степанова Т. В. Доказування та докази в господарському процесі України : дисс. ... канд. юрид. наук, 12.00.04. Одеса, 2002. 188 с.
35. Степанова Т. В. Поняття допустимості доказів у господарському процесі. *Вісник господарського судочинства*. 2002. № 2. С. 230–232.
36. Таранова Т. Доказательственное право как элемент системы права. *Університетські наукові записки*. 2007. №2 (22). С. 180.
37. Треушников М.К. Судебные доказательства : монографія. Москва : Юридическое бюро «ГОРОДЕЦ», 1997. 320 с.
38. Федчишин А. А. Актуальні питання експертизи як джерела доказу в діяльності третейських судів та Міжнародного комерційного арбітражу. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-3050/> (дата звернення: 10.08.2020)
39. Фурса С. Я. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра ; Центр прав. дослідж. Фурси. К. : Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с.
40. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. К.: Концерн «Видавничий дім Ін Юре», 2005. 624 с.
41. Цивільний процес України : Академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл./ за ред. С. Я. Фурси. К. : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2009. 848 с.
42. Шаталюк А. Міжнародний комерційний арбітраж як дієвий засіб вирішення міжнародних господарських спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. №2 (18). С. 95-99.
43. Штефан А. С. Поняття судового доказування у цивільному процесі. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8. № 1. С. 64–72.
44. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2002. Т. 4: Н–П. 720 с.

45. Arbitral Award of 6 October 2016. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Case-No.-125.pdf>
46. Born BG. International arbitration: law and practice. *The Netherlands: Kluwer Law International BV*. 2012. 579 c.
47. Camerer V. Glamis Gold, Ltd. v. United States of America: A Case Study On Document Production And Privilege In International Arbitration. *World Arbitration & Mediation Review (WAMR)*. 2008. Vol.2. P. 43–44.
48. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, June 10, 1958) 330 U.N.T.S. 3, entered into force June 7, 1959 (New York Convention).
49. European Convention on International Commercial Arbitration of 1961—UN Treaty Series, Vol. 484, p. 364, N. 7041.
50. For a description of the functions and powers of arbitrators, see generally Nigel Blackaby and others, Redfern and Hunter on International Arbitration (6th edn, Kluwer Law International; OUP 2015). P. 309–319
51. Hamilton V. Document Production in ICC Arbitration. ICC International Court of Arbitration Bulletin, Special Supplement, Document Production in International Arbitration. 2006. №63. P. 69
52. Hanotiau B. Document Production in International Arbitration: A Tentative Definition of «Best Practices». ICC International Court of Arbitration Bulletin, Special Supplement, Document Production in International Arbitration. 2006. P. 117
53. IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration. URL: http://www.ibanet.org/Publications/publications_IBA_guides_and_free_materials.aspx#takingevidence (дата звернення: 10.08.2020)
54. ICC Arbitration. URL: <https://cms.iccwbo.org/content/uploads/sites/3/2017/02/ICC-2017-Arbitration-and-2014-Mediation-Rules-ukrainian-version.pdf> (дата звернення: 10.08.2020)
55. International Chamber of Commerce Arbitration Rules, in force as from January 1, 2012. URL: <http://www.iccwbo.org/products-and-services/arbitration-and-adr/arbitration/icc-rules-of-arbitration/> (дата звернення: 10.08.2020)

56. Julian D. M. Lew and others, *Comparative International Commercial Arbitration*. *Kluwer Law International*. 2003. 279 p.
57. Kaufmann-Kohler G. Bartsch P. *Discovery In International Arbitration: How Much is Too Much?* *SchiedsVZ*, Heft 1. 2004. P.13-21
58. Kubalczyk A. M. *Evidentiary Rules in International Arbitration – A Comparative Analysis of Approaches and the Need for Regulation*. *Groningen Journal of International Law*. 2015. №3(1). P. 85.
59. Malacka M. *Evidence in International Commercial Arbitration*. *International and Comparative Law Review*. 2013. №13(1). P. 97-104. Scopus станом на 20.08.2020
60. Marriott A. L. *Evidence in international arbitration*. *Arbitration International*. 1989. №5(3). P. 280-290.
61. Metsch R., Gerbay R. *Prospect Theory and due process paranoia: what behavioural models say about arbitrators' assessment of risk and uncertainty*. *Arbitration International*. 2020. URL: <https://academic.oup.com/arbitration/article-abstract/36/2/233/5857622> (дата звернення: 19.08.2020) Scopus
62. Mistelis L. *Reality Test: Current State Of Affairs In Theory And Practice Relating To «Lex Arbitri»*. *The American Review of International Arbitration*. 2006. Vol. 17. P. 156.
63. Moses M. L. (n.d.). *IBA Rules on Taking Evidence in International Commercial Arbitration*. P.270-280. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819216.018>(дата звернення: 19.08.2020) Scopus
64. Park W. *Arbitration's Protean Nature: The Value Of Rules And The Risks Of Discretion*. *International Arbitration Report*. 2004. URL: https://www.arbitration-icca.org/media/4/69345907611743/media012554337959080park_freshfields_protean_nature.pdf (дата звернення: 19.08.2020)
65. Pauker S. A. *Substance and procedure in international arbitration*. *Arbitration International*. 2020. URL: <https://doi:10.1093/arbint/aiaa005> (дата звернення: 19.08.2020) scopus

66. Pietrowski R. Evidence in International Arbitration. *Arbitration International*. 2006. №22(3). P.373-410 Scopus
67. Pilkov K. Evidence in international arbitration : criteria for admission and evaluation. *Arbitration. The International Journal of Arbitration, Mediation and Dispute Management*. 2014. №2. Том 80. С. 147-155.
68. Prevot C. The taking of evidence in international commercial arbitration: a compromise between common law and civil law. *Dispute Resolution Journal*. 2016. №71(2). P.73.
69. Raeschke-Kessler H. The Production of Documents in International Arbitration – A Commentary on Article 3 of the New IBA Rules of Evidence. *Arbitration International*. 2002. №18(4). P. 411–430. scopus
70. Redfern & Hunter on International Arbitration. Fifth edition. / Edited by Nigel Blackaby, Constantine Partasides, Alan Redfern, and Martin Hunter. Oxford University Press, 2009. 904 p.
71. SAA Section 46, which provides «This Act shall apply to arbitral proceedings which take place in Sweden notwithstanding that the dispute has an international connection». See, Lew, Mistelis, and Kröll, *Comparative International Commercial Arbitration*, 2003. 561 p.
72. Shaughnessy P. Dealing with Privileges in International Commercial Arbitration. *Scandinavian Studies in Law*. 2007. №51. P. 451-452.
73. Shterjova T. The Challenges of Taking Evidence in International Commercial Arbitration: The Problem of Legal Privileges. In *Towards a Universal Justice? Putting International Courts and Jurisdictions into Perspective*. Leiden, The Netherlands: Brill | Nijhoff. 2016. URL: https://doi.org/10.1163/9789004298712_025 (дата звернення: 19.08.2020)Scopus
74. Wyss L. F. Trends in documentary evidence and consequences for pre-arbitration document management *International Arbitration Law Review*. 2010. Issue 3. P.118-126.